

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 72 (16232) ♦ 2000 чылдың июль 1, суббота ♦ Ат салган шагы ♦ Садар өртөз 3 рубль. 17.00

ТР-ниң Улуг Хуралында

Чаңгыс аай хоойлу-дүрүм дээш

Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизиниң) июнь 28-те ажиттырган ийги хуралының бирги хүнүнде Улуг Хуралдың кежигүннери алды комиссияга үстүп алгаш, ажылдап хунээш. Хүн чурумунда кирген Тыва Республиканың Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунага) өскерилгелер болгаш немелделер (ирер) дугайында ТР-ниң Президентиниң болгаш Дээди Хуралының саналдарының чүүл бүрүзүн кончук кичээнгейлиги, бүгү талаалы сайгарып көргөн. Чугаалжып көргөниң соонда канды өскерилгелери болгаш немелделери киририн деткээ саналдарын, бодалдарын илереткен түңнелди үндүргөн.

Улуг Хуралдың кежигүннери июнь 29-та болган хуралында ТР-ниң Конституциязынга өскерилгелери болгаш немелделери кирген. Ынчангаш олар онзагай эргезин күөседип кирипкенер. Тыва Республиканың Дээди Хуралының Хоойлудула, конституция-эрге-хоойлу политиказынын талазы-биле комитеттин даргазы В. Б. Кара-Сал, Тыва Республиканың Президент Администрациязынын ууртукчузунуң оралакчызы, эргелел начальниги Д. Д. Ооржак хуралга олурдушкан. ТР-ниң Президентиниң болгаш Дээди Хуралының саналдарын ТР-ниң Кон-

ституциязынга кирир дээр өскерилгелери база немелделери кандыг хоойлу-дүрүмге үндезилээн олар тайылбырлап, ону кирири-биле камгалап турганнар. Хүн чурумунда кирген ТР-ниң Конституциязынын (Үндезин Хоойлузунага) 29, 36, 37, 38, 41, 51, 14, 111, 95 чүүлдеринге өскерилгелер болгаш немелделер кирир дугайында ТР-ниң Президентиниң база Дээди Хуралынын чопшээржи дугурушкан саналдарын Улуг Хуралдың кежигүннери сайгарып көргөш, деткип бадылаан. ТР-ниң Конституциязынын үстүнде чүүлдеринге өскерилгелери болгаш немелделери кирир дугайында Улуг Хурал доктаалдарын хүлээп алган.

Тыва Республиканың Конституциязынга Тыва Республиканың администрация-девискээр тургузуу деп чаа эгени немелде кирир дугайында ТР-ниң Дээди Хуралынын болгаш Президентиниң дугурушкан саналын хуралга чугаалашкан. ТР-ниң Конституциязынга индыг эге турбаан, чаа эгени киририн чүүлдүг деп санаан. Тыва Республиканың составында 16 кожуун, республика ужурудузай ийи хоорай кирип турар. Бо талазы-биле доктаалды Улуг Хурал хүлээп алган. ТР-ниң Конституциязынын 65 чүүлүгө өскерилгелер болгаш немелделер кирир дугайында ТР-ниң Президентиниң болгаш Дээди Хуралынын дугурушкан саналын чугаалашкан. Улуг Хурал кежигүннери чаңгыс аай түңнелди көлбээш. Бо чүүлде Тыва Республиканың Дээди Хуралына кым хоойлу саналдап кирир эргелиг болурунун дугайында айткан. Кым

ону саналдап киририн тодаладып, дугуржуп шыдааннандап айттыргы соңгаарлаткан. ТР-ниң Конституциязынын 21, 25, 63, 73 чүүлдеринге өскерилгелер болгаш немелделер кирир дугайында Дээди Хуралдың болгаш Президентиниң саналдарын бүгү талаалы сайгарып көргөш, индыг айткан чогуур өскерилгелери кылган, немелделери кирген. Улуг Хурал бо талазы-биле доктаалдарын хүлээп алган. Бүгү улустун күөл-соруун хостуг илередир органның ийги хуралы ТР-ниң Конституциязынга элээн хөй өскерилгелери болгаш немелделери кирген. Ол дээрже Россиянын чаңгыс аай хоойлу-дүрүмүг, күрүнезин тургузарына база бир бурунгар базым болган. Улуг Хурал яныз-бүрү айттыргылары база чугаалашкан. Улуг Хурал кежигүнү Ч. К. Айыр-Санаа республикада парламанын массалык чепектериниң ажылынын дугайында айттыргы чугаалжырын саналдаан. Ынчангаш анаа хамаарышты чугааны кылган. Сөөлүгү

үеле чамдык солуннар парламаны дугайында Хоойлуу каржызы-биле хажыдып, ажык-чарлыг чорукка шырымаланып алгаш, шын эвес, үндезин чок шүгүмчүлдер кылдыр чоруктар негтереп барганын сагыш чооваашкын биле демдеглээш. Ылангыя Президентини, Чазакты, Улуг Хуралды үндезин чок черге шүгүмчүлдер турарын буруу шапкан. Бо кадык эвес чорукка удур чогуур хемчеглерни моон соңгаар Улуг Хурал алырын шийтирлээш. ТР-ниң Улуг Хуралынын Даргазы Б. С. Шырап сөс алгаш, Улуг Хуралдың кежигүннери ТР-ниң Конституциязынга өскерилгелери болгаш немелделери кирир дээш үрүтүнедиг ажылдаанын, болуңуң хүлээлгезин долу күжү-биле күөседип кирипкенерин демдеглээш. Чонун сонгуп алганы Улуг Хуралдың төлөптиг кежигүннери моон соңгаар улам эки ажылдаар дээрзинге бүзүрелин ол илереткен. ТР-ниң Улуг Хуралынын ийги хуралы оон-биле ажылын дооскан. Таан-оол ХЕРТЕК.

Дээди Хуралдың сессиязы

Сөөлүнде чаңгыс түңнелге келген

Эрткен средада Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизиниң) ийги чыгызы-биле чергелештир Дээди Хуралдың (парламентиниң) элчеглиг XXVI сессиязы бодунуң ажылын эгелээш. Сессиянын хүн чурумунда көөр уурдулуп айтырлар, шынап-ла, хөй болган. Харын-даа оларнын чамдызын чаңгыс эвес удаа көрүп турар. Ындыг болжак айтырлар хүнүнүң чугула негелдеринге дүгүлүп турар болганында оларны казыр азы сонгаарлардыр аргазы чок. Ынчангаш депутаттарнын долузу-биле бадылаас аргазы чок болган. Айтырларже кирер бетинде Дээди Хуралдың (парламентиниң) Даргазы Шолбан Кара-оол тускай чалага эзугар бедик деннедиг хуралга олуржу-биле хенертен Москва хоорайже сургакчылап чоруур уурга таварышканын дындадып, илеткек соонда ону салып көөр дугайында депутаттарнын чопшээрлин дилээш. Бүгү байдалдын чыдаагынын, ужу-чүвүн тайылбырлап чугаалап турбуже, депутат В. Орус-оол баштай кадрлар айтырынын дугайын көргөш, оон соонда дарганын өчкөлдүнүп илеткелди дындаан.

тарнын боттарынга эвес, а Улуг Хуралдың кежигүннеринын мурунуга берген болза эки эвес чүве деп бодалдыг олурдум. Канчап-даа кээрже, оларнын боттарынын кылган ажыл-херээ-ле болгай, ынчангаш анаа демдекти өске улус салгы деп. Ындыг бе дээрже кажан отчеттун сайгарылганын кире бээрже, бир-ле дугаарында, депутат Владимир Орус-оол сөс алгаш, барык-ла Дээди Хуралдың Даргазынын отчетунга таарыны-маанын илереткен. Ол колдуунда-ла илеткезде Ш. Кара-оол чүгө болуңуң туржун илередиң, бодун өрү көрдүгүн хөөнүң көрүзүп турар деп дорт-ла чугаалашкан айткан. Илеткедиги сөзүгели эки-даа бол, киминиң канчаар ажиллаанын депутаттар боттары билдип турар болбайт аан. Ынчангаш ол Дээди Хуралдың (парламентиниң) ажылы (орумактан кууд демдекти деп үнелээш. Ол үнелге депутаттарнын хамаарылганын аңгы-аңгы болган. Экер-оол Манчын тургустунуп келген чөрүске байдалды чавырылдырып, депутаттарнын саналын Дээди Хуралдың ажыл-чорудулганын азы комитеттерге хамаарыштыр, чок-ла болза депутаттарнын ажил-агынын дугайында чорударын чугаалаан. Депутат Экер-оол Манчынның уурткан комитети хоойлуга даянып, ону уурдулга болдурбушаан, сонгукчуларын сонугурадып ханды-даанын кирээ-даа, тодаргай эвес болганында депутаттарнын ажылы долузу-биле көргүстүмээш. Саналдаан депутаттарнын үзел-болды кезек үеде чаңгыс черге келбесе-даа, түңнелинде 5 аңгы кылдыр салган демдекти бадыладыр, депутаттарнын көвей кезин ДХ-ниң ажылын ортумак деп демдеглээш. Түңнел сөс кылдыр Дээди Хуралдың Даргазы Шолбан Валерьевич санал үезинде депутаттарнын чугаалаан бүгү-ле сагындырылганын, шүгүмчүлдерин долузу-биле хүлээп ал, база четтиргенин илереткеш, узун орчук айтканын.

Чапсар соонда депутаттар хүн айтырынын уламчылап, кадрлар талазы-биле болгаш өске-даа айтырларын чугаалажып, тодаргай сайгарылганы кылган соонда, тус-тус доктаалдарын хүлээп алган. Чимисмаа МОНГУШ.

дээрзин илередир бодалды болган. Ынчангаш ДХ-ниң ажылына ортумак деп үнелелди берген. Отчет сайгарылганын хамаарыштыр өске-даа депутаттар сөс ап, боттарынын санал-оонаын илереткен. Отчетта кандыг комитет кый хире ажылдаанын кирээ-даа, тодаргай эвес болганында депутаттарнын ажылы долузу-биле көргүстүмээш. Саналдаан депутаттарнын үзел-болды кезек үеде чаңгыс черге келбесе-даа, түңнелинде 5 аңгы кылдыр салган демдекти бадыладыр, депутаттарнын көвей кезин ДХ-ниң ажылын ортумак деп демдеглээш. Түңнел сөс кылдыр Дээди Хуралдың Даргазы Шолбан Валерьевич санал үезинде депутаттарнын чугаалаан бүгү-ле сагындырылганын, шүгүмчүлдерин долузу-биле хүлээп ал, база четтиргенин илереткеш, узун орчук айтканын. Чапсар соонда депутаттар хүн айтырынын уламчылап, кадрлар талазы-биле болгаш өске-даа айтырларын чугаалажып, тодаргай сайгарылганы кылган соонда, тус-тус доктаалдарын хүлээп алган. Чимисмаа МОНГУШ.

Бирги хүнде

Президентиниң кубогу дээш

Июнь 29-тун хүнүнде Тыва Республиканың Президентиниң кубогу дээш волейбол оюннаны Кызыл хоорайнын дышта-ылга паркынын волейбол ойнаар шолдеринге эгелей берген. Маргылдааның кол судьязы Г. Б. Сарыларнын чугаазы-биле алырга, волейбол мөөрейинге киржири-биле 12 эр команда, 15 херээжен команда келген. Оларнын аразындан 2-зи Абакандан болгаш Моолдан келген. Ук мөөрей улуг болганда, оон шанналы база ындыг. Бир дугаар чер алган команда нитизи-биле 1000 америк доллар деннедиг акшаны алыр, ойнакчы бүрүзү 23 муң акшага шаннадыр.

Мажалыктын "Мажалык" командасынга ойнадып команданы сүт-хөлдү алган. Оюннар ам-даа улурдучулүвүшпаан... Игорь ДАМДАК. ЧУРУКТАРДА: маргылдаа үезинде. Владимир САВИНЫХТЫҢ тырттырган чуруктары.

Тыва бижиктиң 70 чылынга

ЭРТЕМ КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

Июнь 28-те Гуманитарлык шинчилелдер институтунда тыва бижиктиң 70 чыл болган оюнга турсактааткан юбилейлиг "Тыва бижиктиң тургустунганы болгаш сайзыралы" деп эртем конференциязы болуп эрткен. Планыраг хуралга тыва бижиктиң амгы байдалы болгаш келир үеде перспективаларын дугайында илеткеди ГШИ-нин эртем ажылдакчызы, филология эртемнириниң кандидаты Д. А. Монгуш, "ТАР-ның Эртем комитети" - Тываның баштайгы эртем талазы-биле албан чери" деп илеткеди төөгү эртемнириниң кандидаты, ГШИ-нин кол эртем ажылдакчызы М. Х. Маңнай-оол, Тываның чурттакчыларының диа-

лектилериниң дугайында илеткеди ГШИ-ниң улуг эртем ажылдакчызы, филология эртемнириниң кандидаты Э. Ш. Хертек "Национал парламанын хундүлүг бижиктери-биле национал бодушту камгалап арттырырга болгаш Россиянын бир демкири чоруун камгалаарына кирген үлүг-хуузу дээш чартында айл болгаш литература дый-биле секторларга чарлып алгаш, конференцияны оон киржикчилери уламчылаан. Тываның ГШИ-нин директорунун хүлээлгезин күөседип турар С. М. Биче-оолдун адинга келген Күрүне Думазынын депутаты К. А. Бичелдейден телеграмманы конференцияны киржикчилери улуг өөрүшкү-биле уткан. Ында Каадыр-оол

Алексеевич коллегаларына улуг байырланчыг юбилей-биле байыр чедирбишаан, Россия улустарынын ассамблеязынын хундүлүг бижиктери-биле национал бодушту камгалап арттырырга болгаш Россиянын бир демкири чоруун камгалаарына кирген үлүг-хуузу дээш чартында айл болгаш литература дый-биле секторларга чарлып алгаш, конференцияны оон киржикчилери уламчылаан. Тываның ГШИ-нин директорунун хүлээлгезин күөседип турар С. М. Биче-оолдун адинга келген Күрүне Думазынын депутаты К. А. Бичелдейден телеграмманы конференцияны киржикчилери улуг өөрүшкү-биле уткан. Ында Каадыр-оол

КӨДҮРЛҮҮШКҮН ЭГЕЛЕП ТУРАР

Бо чылдың июль 1-де Делегейниң кооперация шимчээшкининиң хүнүнүң 76 чылын демдегеп турар. Ону тургузарынын дугайында шийтирини Делегей кооперациязынын эвилелинин (альянсызынын) Төп комитетиниң 1922 чылдың апрельде Молаа хоорайга болган хуралына хүлээп алган. Оон бээр-ле эвилелдин кежигүннери организациялар ол хүнүн июльдуң бирги субботаында демдегеп эрттир турар. 1895 чылдын августа Лондонга кооператорларнын бирги тургузуучу Бүгү-делегей конгресси болуп эрткен, анаа делегейниң кооперация эвилелин тургускан. Ол альянсынын тургусканы-биле амы үенин кооперация шимчээшкининиң тургустунганы дорт холбаалыг. Бо дээрже делегейде эң-не чедишкенин экономикаын, социал база чырдышкынын шимчээшкининиң бирээзинге хамааржыр. Ол бодунун хүрээлинде 80 чуртунун 700 ажыг миллион кооператорларын хаара тудуп турар.

демдеглээр. Бо чылдарын иштинде республиканың хергелел кооперациязынын сайзыралына чедишкенин-даа, чазыглар-даа турган. Ынчалза-жок кол түңнел чүдөл дээрже, хергелел кооперациязы бодун система кылдыр хевээр арттырган, ажыл-чорудулганын кол адырлары болуп садыг, белеткек ажылы, хөй-нитини чеменилгезин, бодурулге, транспорт база социал адыр камнаштырган болгаш үрелиншикинге таварышпаан. Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканың Чазактары хергелекчилер кооперациязын бүгү талаалы деткири-биле база дузаламчы көргүзери-биле элээн каш доктаалдарын үндүргөн. Тыва Республиканың Чазактары бо документи-леринин ачызында база күрүнениң деткимчези-

биле эрткен 1999 чылда хергелел кооперациязы социал-экономиктиг хөгжүлдүң багай салдарында уштунар аргалыг болган. Элээн каш чылдарда үрүлүчүлүн куду б-адышкынар доктаалды турган. Хергелекчилер эвилелинин садыг бүдүрүлгелеринде баараннар ассортиментизи калбарган, оон саарылганы көвүлдүш, бодурулге ажыл-чорудулганы калбарган, чонга өртектиг ачы-дузлар чедирилгелерин айттырды чедишкенин шийтирелеттин турар. Республиканың кооперация ажылдакчылары социал секторнуң объектилерин камгалап алган. Май 25-те Эвилелдин бүгү нитилелдериниң база бүдүрүлгелериниң киржигези-биле Каз-Хем кожуунуң хергелекчилер нитилелинге үнүшкүчүг семинар-човүдөл ху-

ралды организастан. Семинаның киржикчилери көдээге садыгны организастан, чонга ачы-дуза чедирериниң база хуучулар-биле Каз-Хемин хергелекчилер нитилелинин ажылынын аргадуржулганы-биле танышканнар. Семинаның киржикчилериниң саналдарында кооперация ажыл-чорудулганын бүгү айтырлар кодурулгун, онзагай кичээнгенин ажилдын шынар, дээштин бедийлерин, иштики курларын, каражалдар уштунарныч утганнар. Каз-Хемин хергелекчилер нитилелинин коллективиниң денеленин, ажилга харысалганын, сагылга-чурумунуң семинарны киржикчилери онзалал демдеглээш. Бо коллективтен өөренир чүвөлөр-ле хөй. Эрткен чылдың декабрь-

эрттирген. Анаа хергелекчилер нитилелдериниң чаа уставтарын хүлээп алган болгаш оларнын эргелеп-башкаар органианың структуразын эде көргөн. Бо чылдын июнь 19-та Хергелекчилер эвилелинин төлээлекчилериниң нити хуралы болуп эрткен, анаа база чаа Уставты бадылаан болгаш уурдуур органианың чогуур өскерилишкенин кирген. Кандыг-даа коллектив, организация бүрүзү бир-ле дугаарында бодунун кижилери, херээзин патриоттары-биле күштүг, а бистин системада оларнын саны эвээш эвес. 60-80 чылдарда Тывага хергелекчилер кооперациязын сайзыраарына улуг үлүг-хуузу Александр Давыев Ширин, Юрий Сергеевич Катков, Сеил Сергеевич Юмбун, Малина Николаевна Макарова, Мария Сергеевна Колымова, Зоя Иргитовна Ооржак, Татьяна Михайловна Долина болгаш өскелер-даа кирген. Бо хүнерде нарык бол-

1925 КОРУМ-ЧУРУМ КАМГАЛАЛЫНДА 2000

Хүндүзүт иштиги херектер органынын ажылдакчылары!
 Тыва милиция 1925 чылдың июль 1-де чаа-ла көшкүн амыдыралдан өдө тургустунуп өгөлөөн анык Тыва Арат Республикага тургустунган болгай. Тыва милиция бодунуң тургустунганындан бээр бо хүннерге чедир амыр өвөс берге орукту эртип, төрөөн Тывавыстың сайзыралына төлөнтүп үлүүн кырген.

Бистиги хоочуннарывыс хоойлу хажыдып, кем-херек үүлгедир чоруктар-биле шыгыты демесежик. Тыва милицияның өзүдээзинге үнөсө четпес улуг рольду болганын боттарывыс билдир болгай бис. Ынчангаш хоочуннарың төлөнтүп үлгегерин адеирип, ам-даа чаа чогадыкчы езу-биле ажыдап, чоңуветуң амыр-дыкы дээш демесежир төлөнтүп үлүүңерге улу-улуг чедипкиниң күзеп, Тыва милицияның тургустунганындан бээр 75 чыл оюн таварыштыр милиция ажылдакчызы бүрүзүңүң амы-хууда амыдыралыңа, өг-бүлөңизге, чоок кижилеринге аас-кежикти йөрөп, байыр чедирдим.

ТР-нің ИХЯ-зының сайыды генерал-майор С.С.-Б. МОНГУШ.

ЧУРУКТА: ТР-нің ИХЯ-зының элчеглиг дежурный албанының даргасы милицияның майору Николай Александрович Макаров.

ИХЯ-ның элчеглиг дежурный албаны Тываның бүгү кожууннары болгаш хоорайлары-биле холбаалып ажылдап турар, эң харысалгалыг, чымыштыг ажылдыг харылзаа төвү болур. Кайы-бир кожуунга азы хоорайга кем-херек үүлгедир болуру, оон дежурный оо дугайын дораан билдир алыр болгаш кем-херек үүлгедикчиерни тударыңга херек куштерни база сүмелерни чогуур ажылдакчыларга бээр. Николай Александрович хүлээлгезин эки билдир, дүрген шалып ажылдыг дежурныйларын бирээзи.

Борис ОНДАР.

ЭЖИВИСТИ САГЫНМЫШААН...

Дадар-оол Комбучевич Куулар бүгү күш-ажылчы намдарын республиканың иштиги херектер органының ажыл-ижинге төлөнтүп-биле бараалдагачкан. ТР-нің Иштиги херектер яамызының сайыдының бирги орадакчызы, полковник албан-дужаага чедир ол депшип ажыдап чорган. Оңашкан херөөңге бүгү сагын-сеткилдир бердинген, кем-херек үүлгедикчиеринге уду кам-хайыра чок демесежик келген. Кайтамчыктыг чараш аажычандыг, чугаакыр, өш-өөрүзүк кижичи чорган. Бо төлөнтүп өш ам бистиги аравыста чок. Оон бээр бо хүннерде бир чыл болуп турар.

Милицияның берге болгаш харысалгалыг ажылың дугайында Дадар-оол Комбучевич үргүчү чүүдөңү, болган таварыгаларың, сактыкчыларны бижип, содуннарга парладып чорган. Бөгүн ол кайтамчыктыг эживисти сактып, оон тырык адынга тураскадып, ийи материалын парладыттыс.

САКПЫҢ КУЖАКТААН АДЫГ

Районунун партия, совет органының даалгавы-биле аргалаашкыга уду демисел чорудар комиссия-биле чаа Хоойлуну таныштырып, Час-Адырга атыг аалдар кезип, ажылды кылып чорган бис.

Ажылывыс доозупка, үер-чакса моондакталгаш, Теве-Адырлап чанар ужура таварыштывыс. Оңашкан бергенде Чыргакының малчыны Достай Монгуштуң аалыңга доктадыттыс. Чоран чоңуветуң ужурун кырганга чуугааларывыска, дыка-ла сеткилдир ханып, чүүлдүзүңүң хүлээп алды.

Монгуш ирей арага ижеринден шагда-ла эки тура-биле чарылган кижичи болду. Ол биске 20 чыл бурунгаар болган таварылганы көрөп берди.

Ынчан Теве-Адырлап иштиңге 5-6 хире аалдар кожа чайлап турганнар. Ол чылын арага-лары-биле демисел куштелип, тыва арага кылырны хоруп, аалдарның шурууннары хавырып турган. Достай Монгуш аалың келдээңде хемини кыдында, кезек талдарын аразыңа улу дитын чаныңа одаг кылып алгаш, анаа бүдүү хойпак тип турган. Араганы 10 литрин ал алюминий сакпыңа куткаш, аксын посбиле дуй баглаш, дитын дазылардың аразыңа чажыра тургузуп каар. Эртеңинде соок арагазын Монгуш кожа-хөлбөз малчылары-биле көрөжип ижер чандыктыг кижичи чүвө-дир.

Ол чыын чазылган адыг кожа аалдарың ийичангыс бола малын база басып каапкан. Устүңдө адыг ээзи, сурагыл аңчы Кара-Ашак ук адыгы истеп сүргөш түнөөл чок болган.

Хайыракандан дезип, Чыргакының иштиңге дарый көжөр деп, Монгуш шитирлеп алган. Савалар долган хойпакты сыгыдары соорулга-биле ол чажыт одагга ходелип тура келдээң. Тип алган арагазын 10 литр сакпыңа куткаш, дитын дазылардың аразыңа тургузуп каан.

Дартазында өгүнү херөөң ээзи инек саап турда, Монгуш "кылан-каразын" эккээр дээш бүдүү копка оруу-биле дүргени кончуг маңнаш, одагга чедип келгенин безин эскербейн барган. Канчангаш көр дээрге, дитын дөзүңдө ак сакпын кускаптап алган херөөң кижичи уду чыткан ышак болган. Доктаый бергеш, карактарын чара көрүпкөш, ол-ла черинге көжүй берген. Тайганың ээзи — күчтөн хайыракан дитыңны чыткан!

Кудургайны кула маннап олурада, чүшкүүзүңне адыңны тыншытыр дээп, черни сиртилерди маннаш даажы кулактарыңа динналып чоран ышак болган. Кара ман-биле келгеш, баглашта турган чууларды адың чавдактапкан, аңчы Кара-Ашактын аалың кара-кулук чок халдып ынай болган. Чүңүң-даа ужурун билбөөн кадайы ашааның соондан ангадай берген көрүп турган. Адыңдан дүжө халааш, аңчының өөнчө Монгуш ман-биле кире халааш: "Одага хайыракан" деп дөвөлдөп чугаалаан. Чүңүң-даа уктазын билбөөн аңчы ак сүт, шай сунуп, кожанни оожуктурган. Ам-на чүвениң ужуру биддине берген. Аңчы кош буттуг боозун чүктээп, айттыңаң. Хемини кадыр эриңге үңгөп чедип келгеш, харан көргөңер. Сарлык бугазы дег хайыракан ак сакпыңны кускаптапкан, улу уйгузун удуан чыткан.

Аңчы улам чооксулап келгеш, чөпкөк талдын артыңга чаштынып алгаш, оң буду-биле дискетей орташ, боозуңун ужазын оң талакы экинге чыпшыр туткаш, хайыраканның херөөңне хөлдөп эгелээң. Монгуш улам дөвөлдөп, кортканыңдан карактарын шийипкөш, холдары-биле кулактарын дуй тутупкан. Кедегей улу күштүг чанык дүшкөн дег болган. Элээн үе эртенде хемини агымын куду баткан сакпыңның даштарга үскөн даажы кыргырткайың динналып бар чорган...

Шак ынчалдыр ажы арага дээш адыңны аспаанче кире бер чаксан болгай мен. Чазый хайыракан одага чажырып каан араганы оорлап иккеш, ушкаш, амы-тынның чарылган болбас ийикпе. Бодум хууда арага тигерин ол чылдан эгелен шуут каган болбас ийик мен бе, дунмакым — деп, Монгуш ирей чугаазын дооскан.

ТЫВА МИЛИЦИЯНЫҢ ТӨӨГҮЗҮ

Бөгүн — июль 1-де Тыва Республиканың ИХЯ-зы Тыва милицияның тургустунганындан бээр 75 чылын демдеглээр.

Оон төөгүзү ТР-нің ажил-агының сайзыралы, чоңунуң салым-чолу-биле сырый харылзалыг. Тыва милиция бистиги күрүнеси төөгүзүңге бир дугаар хойнииниң эрге-ажынын камгалаан орган болур.

Архив документилерин езугаар аларга, Тыва милиция дугайында баштайгы диннадылглар революция мурунда-ла бар турганы илээң. 1919 чылдын май 16-да Сибириниң Дээди чазаның удурткучу адмирал Колчактын доктаалы-биле Урянхай крайның Усинск суурунга 84 кижилг милиция тургустунган. Оон 1919 чылдың сентябрьда Белошарск (амгы Кызыл) хоорайга 3 начальник, 6 старшина, 18 милиционер Красноярскиден чедип келген. Ындыг-даа болза езулук чоңуну тыва милицияны революция соонда 1925 чылдың июль 1-де ЧИКЭ (чурттуң иштиги чурумун камгалаар эгелел) тургустунганы-биле тывалган. (Оон составыңа милиция салбыры кирип турган).

1921 чылда Тывага чоңунуң чаа эрге-чаргырагы тургустунган соонда ТАР-ның Чазанага 10 кижиден тургустунган чепсектиг чарылга отрядын тургустунган. Оларның ынчангы хүлээлгези чазакче кыргырткан кижилер сүрер, шүүгү органырың кара-штыттырған кижилер чедирери. Ол отряд милицияның ролун күдөңдүп турган. 1922 чылдың сентябрь 22-де ТАР-га Иштиги херектер яамызы тургустунган. Оон кол иштиги салбырлары культура,

Сугга, Шуурмакка турган. 1927 чылдан эгелеп ТАР-ның ИХЯ-зының милиция салбыры хой-нииниң чурумун камгалап эгелээң. 1931-32 чылдарда улусчу милицияның эргелелинге 30 кижичи ажалдаан, оларның иштиңге 10 шагдаа, 11 кожууннарга шагдаа албанының хүлээлгезин күдөңдөп турган кижилер база бар турган. Эргелелиң начальниги ол-ла Тагбалдай болбушаан, ЧИКЭ-нің дарганың орадакчызы бооп турган.

1925 чылдан 1944 чылдарга чедир иштиги херектер органын Докпан, Чүрмит-Дажы, Хемчик-оол, Тондук, Бодагандай, Сенчикжи, Полат, Товаришты олар удуртуп турган. ИХЯ-ның Камгалал эргелелиниң чартылгалары милиция ажылының методтарын болгаш хевириниң эскерттиңге, кадрлар политиканың, шагдаларың эрге-хоойлу болгаш материалың байдалан экижидиринге улу идиңи берген.

ТАР-ның СССР-нің составыңа кирип турар үезинде республиканың ИХЯ-зының хууда составы 30 чылдарга турганыңа да дендээр, оң катап өскөн. ИХЯ-ның аппаратың болгаш кожууннарың оперативтиг болгаш техниктиг албаны быжыгдып турган.

Ада-чурттуң Улуг дайының үезинде фронтке 30 милиция ажылдакчызы айттыңган. 3 эки турачы Украинаның Ровно хоорайың хостажып тура,

маадырлы-биле өлгөн. Ол үеде Тывага милиция ажылдакчылары чоңунуң Кызыл Шеригге чыгган белдээң Абакан станциязыңа чедир үлөп турган.

ТАР-ның СССР-нің составыңа киргени-биле ИХЯ-зы Тыва автономнуг областың ИХУКЭ-зи (ниити херектерниң улусчу комиссариатының эргелели) деп эде адаттыңган. Хоорайларга болгаш кожууннарга милиция салбырлары тургустунулаан. 1944 чылдан 1961 чылга чедир ИХУКЭ — ИХЯ сайыттары кылдыр Товаришты Орлов, Кудряцев, Смирнов, Волосников, Михайлов, Артаст сулгар ажалдап турган.

1944 чылга чедир кем-херек үүлгедикчиериниң ителгезин ИХЯ-ның төлээлери болгаш ТАР-ның айыыл чок чорук органының ажылдакчылары чорудуп турган. 1951 чылда автономнуг областың милиция эргелелинге ителге салбыры тургустунган. Ону дүржүлгөңүлүк чектиг подполковник Л. Норовсөөр удуртуп турган. Ынчан арга-дүржүлгалары милиция ажылдакчылары О.О. Чыртый-оол, Д.А. Саган, С.Ю. Байыр, И.Н. Филмонов, С.Т. Абрамов истекчилер кылдыр томулгатыңганнар. Олар тускай эртемчи чок, техниктиг хандыкка кошка байдала ажалдап турга-даа, Тываның девискээринге үүлгетинген херектерни шалыпкын истеп, илередип турганнар. Ундезин националдыг истекчилер кожуун-

нарже таварышкан-на транспортка олурупкаш, хой кезинде айттыг, чадаг унуп, истелгелерни чорудуп келгенер.

1959-1963 чылдарда автономнуг областың, оон соонда республиканың ителге килдизин баштайгы ителге, байысаалга чорудар килдизи кылдыр эде тургустунган. Ол үедең эгелээш ИХЯ-ның ителге органы быжыгып, ажылының хемчээли улгаткан, истелгениң шыңыра эккөөң. Ол бүгүге материалдыг, техниктиг хандыкка тургустунган экижээни салдарлыг болган. Тускай эртемни, мергежилди, арга-дүржүлгалыг истекчилер көвүдээң. Оларга хоочуннар Э.С. Шырап, Б.Н. Шагжан, М.Ш. Соян, Х.С. Белек, Э.С. Сарыбай, С.С. Лаа, Н.А. Зыранов, В.Б. Самдан, К.С. Паву, С.Х. Адыг олар хамааржыр. Оларның аразыңдан ИХЯ-ның истекчилер турган фронтчу, амдаа иштиги херектер органың ажалдап чорур кулактары полковник В.Т. Черкашини оңзаалап демдеглээр чугула.

1950-1960 чылдарда кеземче херектерниң чүлге прокуратура ажылдакчылары истеп турган. Милиция чүлге административтиг ителге чорудар. Ынчан үлгетке халдаашкын, күштээшкын дээр чижектер аар кем-херек үүлгедикчиерни чок турган. Ындыг-даа болза амгы үениң техниказы чок. Телефон харылзаазы турбаан. Кем-херек үүлгеттин-

ген черже истекчилер айттарлыг чедип, транспорт чогуңга кым-даа хомудавайн турган.

Сөөлгү чылдарда иштиги херектер органының ажылын экижидер талазы-биле дыка хой чүүлдер кылдыңган. Кадрлар белеткелди эккөөң. Амгы үеде дежурный кезектери, профилактика албаны, дүнеки милиция, организаастыг кем-херек үүлгедикчиерни-биле демисел чорудар эгелел, оңза даалгалар күдөңдөп отряд, патрулдуң пост албаны, оорлар-биле демисежир, наркотиктер садыглар чорук-биле демисел чорудар салбырлар болгаш оңзада өскө кезектер ажалдап турар. Иштиги херектер органының удуртуулгалары дендеди доктаамал өзүп, техниктиг хандыкка экижиң, кем-херек үүлгедикчиериниң анализин, дендениң илередиңде, оргтехника хой ажылдагының турар.

Ынчангаш Тыва милицияның 75 чылын таварыштыр иштиги херектер албанының ам-даа ажалдап чорур хоочуннарыңа, бистин аравыста чок хоочуннарың чок кижилеринге чүрөктин ханызыңдан мөгөйиң, оларның Тыва милицияның тургустунуңа кирген улу үлүг-хуузуң бедии-биле үнелеп, оларның ыдык үлгегерин анык салгал дөзөп ап, чаагай херезин уламчылаар дээрзин илередиң тур бис.

ТР-нің ИХЯ-зының парлага бөлүү.

МӨЛЧҮКЧҮЛЕРНИ КЫҢЧЫКТЫРБАС

Улуг лейтенант С.Д. Доспан-оол аңаа салыксаан айтырылганыңа шала бергедип оор хире боорумга, мээң бодолдорымны арин-шырайымдан өттүр номчонан чүвө дег, эгелээр дэн чугаамны дораан-на "мыйызыңдан" сөгирип алды.

Бистин килдистин ажылыңны угланышкыны, оон адиндан-на тодарап кээр чүвө болгай — дээш, Светлана Даваевна дээш, Светлана Даваевна хун бээр таваржып турар белең өвөс ажал-херезин ажады-дур. —Экономиктиг кем-херек үүлгедикчиеринге уду демисел чорудар — ажылывыстың ниити угланышкыны ыңдыг. Чижээлээрге, рыноктарга садыг-саарылганың шын чорудуп турарын садып алыңкыларның негелделеринге дүүшпейн баар чүүлдерин илередиң, барааннарың шыңыраң хыналдага алар. Бир эвес хуузуңда бараан саарылгачызы 8 рубль 40 копейктер өрү хемчээлдиң түңге бузуруп мегелээр, артык амыр-кочча сүрөк болза, кеземче херезиниң 200 чүүлү-биле херекче оонажып, хоойлу-дүрүмүң каржызы-биле хажытканы ол болур. Бо хевирлиг чүүлдер хой кижичи чыгыр рынок, базаар шөлдеринге болгулай бээр таварыгаларың чон боду-даа эскерип каар, бузуттуң үүлгедиг черде дештип үнүп кээр болгаш, бистин килдистин ажылдакчыларының холунга дораан кирер. Шак ынчаар-ла хензиг кем-херек үүлгедикчиеринден күрүне өңчүзү хуу өңчүжө шиңчидеринге чедир дээр чер-

гелиг меге документилер долдуруп, караа ажыттар, мегелээр, бузурур дээр ышкаш үүлгедикчилер амырларда ам-даа улам-чылдап турар.

Светлана Даваевнаның оон ыңай чугаазыңдан дыңнап орага, ылангы хоорайга үрүмек кем-херектерден улу хемчээлдиңгелер чедир оорлаашкын, бузурукчу чорук дүвөрлөдү болдуруп, дүвөрлөдү соңганың хага бээр.

Мээң чороманың хун улуг лейтенант С. Доспан-оол милицияның дежурный кеземче келген дыңнадыг езугаар бир бөлүк-биле кады үнүшкүңге киришкеш келген. "Тыва хамааты төлөвдөл" черинге бир компьютер, бир керексө чыткен, оорлап аппарат болган.

Албан черлеринден, организациялардан аар өртектиг дериг-херекселдер оорлаттыңганда, тоймалаттыңганда, сактыңганда милицияга дыңнадыг келир болза, ол хун дежурныйлаан бөлүккө бир килдистин бир төлээни хыналда кылган турар журулуң. Чүге ындыг дээрге, херектин үүлгетинген черинге имитация кылып, чамдык хоптак сеткилдиң удуртукчулар чок кижилери-биле чажыт сүлчээ кылып, оорлаан, алган барааның өртөөн оранчок улгаттырып болгай. "Киштен киш кара, кижиден кижичи кончуг" деп, үлгөс сөс үндөңүн илгелбас ийик бе. Ажырымчы сеткилдиң кижилерге амыр орук бердиз-биле экономиктиг кем-херек үүлгедикчиеринге уду демисежир

түг кижилер саны көвүдээң. Чамдык хуу сайгарыкчыларның чазый-чилдизы мырпай дендей берген. Ону садыг-саарылгачы төвүндөң бол-ла эскерип, тудуп, хоруп турда-ла, садып турар барааннарыңа херечилелдер чок, сертификаттарың албаан, чогуур документилерин холга тутпаан болгулаар.

Бо килдистин ажылы хой талалыг. Адың, монгуш, меге акшалар, үнелиг өлүктүвш, тооргу хини, сыын, буур мыйыстары-биле холбажы бээр. Хоойлудан дашкаар сайгарыкчы чорук кылыр маңа илереп кээр.

Боралгактыг бо үеиң ажалдап алгаш, чон мөлчүр, мегелээр, бузурур ийи-чангыс чазый-чилбукшуй берген бузурукчуларын кодурулук келген "кудурун" үзе шаап, торгалга кириер, кеземче херезин оттурарыңа дузалар. Килдиз хой удаа хыналда-хайгаралды кылып, чоңунуң эрге-ажынын кара кызыл камгалап турар. Оон төлээлери өлүк-тывыш, анычың ажал-агы департаментини, үндүрүг инспекциязы, полицияны болгаш өскө-даа албан черлери-биле демнежиң алгаш, кады чоруткан рейдлери, хыналдалары коойлу-дүрүм хажыдыкчыларыңа согуңу берип, дээштиг салдарны чедирип турар.

Экономиктиг кем-херектерге уду демисел чорудар килдисте 9 кижичи ажалдап турар болду. Экер-эрес 8 эр, чангыс херезин кижичи бар. Светлана Даваевна — оларның бир удурткучу килдиз начальниги Орлан

Ким-оолович Хертектиң оң холу, чөлөңгөңү, бузурели, орадакчызы Светлана Даваевна ажылдакчыларыңа чеже-даа шыңгың негелделиг бол, ийи кыстың нези, ава кижичи болгаш, эзин кожа ажалдап оор эш-өөрү оолдарга иделээр, чоргаарың чорду. Харын-даа талтаашкын дээр үеисте чангыс ол-ла кижини мактааш турупканыңа, дээрже үндүр текеткей бээринге таарыңмай чоран, ону шала чемелей көөр сагыштың болду. Ол-да чөп боор.

Школага өөренип турумда-ла ыңдыг боор чүвө чоржук чоп — дээш, ол уламчылай-дыр: — Эки деп үнелеткен улус эфирден-даа, солун арнаарыңдан-даа дүшпөс. Чангыс-ла ол аттар чангылаңар аан. Милиция ажылы бергелер-биле, чамдыкта харын айыңдыг-даа диезе хөөрдөп эвес, эң-не саремчилелиг болурун, хамаатыларга эвилең-ээлдик, кижизиг хамаарылганың негээр. Бистин килдисте шилип алган мергежилниң бердинген аныктар чыгган. Салаа басып санаарга, оларның аттары бодур: Алим Монгуш, Аяс Куулар, Эдуард Байыр-оол, Шолбан Шагжы-Дуу оларның кырыңа чаа куш, чалым салгал Валерий Лыткин, Дмитрий Петров немешкен. Болар шуптузу хүлээлгезин эки билдир, хүндүлчөөл, дыңнагыр, эрес-дидим, дүрген хөдөлип шыдаар. Мөлчүкчүлери, бузурукчулары, мегечилери, оорларны олар кычыктырбас.

Светлана Доспан-оол 1994 чылда милицияга ажалдап келириниң мурунда өртектиг тургузар комитетке, садыг шугумунга, өөрелдиг системаныңа ажалдап чорашаң, хандыкшаан ажылыңны айы-биле хыналда органыңа эртем-билиңиң ажалдап келген. Саң-хөө эртемниң шагдаа ажалдакчызы экономика-биле холбашкан амырларчы айтырылганы хоойлу-дүрүм органыңын дамчыштыр боттандырып, боттуг үлүүн кириштирип чоруур.

Ол 6 ажы-төлдүг өг-бүлениң ийи дугаары болуп, Тес-Хем девискээринге бодарап төрүттүңгөн. Төрзөн кожуунуңа сес класс дооскаш, үстүкү кластарың Кызылдың № 2 национал школыңа өөрөңгөн. Иркутскиниң сан-хөө техникумун бот-өөрелдиге биле дооскаш, ревиזורлап, хыналда кылып чоруп тургаш-ла, шагдаа ажалдакчыларыңа чангыс эвес удаа дузалажып турган. Саң-хөө хоочуну самбың тутса, санакчылаар, че-ве диезе, ревизия чорудар мергежилди милиция органыңа ажалдаар орукту ажиткан. С.Д. Доспан-оол амгы хүннерде Кызылдың ИХЯ-ның кем-херек үүлгедикчиеринге уду демисел чорудар килдиз начальнигиниң орадакчызы Светлана Даваевна 9 кижичи составың эң-пайыңдалдыг бичин коллективни биле найысылалыста чон мегелээр мөлчүкчүлери, бузурукчулары, оорларны истеп, дилеп, хыналдага ап, илередиң, шак ол бузуттуг буктуг кижилерден аргылашкыны кылдырыңа эвээш эвес үлүг-хуузуң кирип турар.

Даныс САЛЧАК.

БИЧИИ ХЕРЕЧИ

•Милицияның амыдыралыңдан•

Элегест-Аксы суурунуң аш-чөм садыын оор алган деп медээни хынаары-биле Кызылдан оперативтиг бөлүк далаш-биле чөдө бердизис. Садыгын печаканыңың хоолуңун үрөп киргени илден болду. Уш шак хире болгаш садыгын көрүлдөң доозуптувус. Садыгжылар барааннары чүгүртүп көргөш, бир хааржак кызыл арага, бир хааржак шоколад конфета чок деп бадтыктылар.

Оперативтиг бөлүктүң кижигүннери тусу-тузуңда чүңү кылыртывыс хуваашкаш, ажалдап кириптивис. Садыгның таңыныгы тыва кижичи болганда, оон-биле ижинкара чокка чугаалажырын менээ дааскан чүвө. Таңыны ашак-биле ийи шак ажыр тутчуп келгеш, үрөтүнөл чок болдум. Хайлыг кулуур садыгны хүлээп алгаш-ла, "кылан-кара"-биле хурешкеш, кезип-тояп чорбаан чери-ле чок болган. Данагар эртен ашак бажының даштында чадырыңа удуп калган болду.

Ам канчаар, хүндөйр аштап-суксаан улус ревиזורларның чөпшөөрели-биле садыгдан чөм садып алгаш, Кызылдан кээр машинасың манап, садыг чаныңга чөмөниң олуру бис. Брак өвөскө ойнап турган кезек бичин орус оолдар бисти долганып келдилер. Арнында шокар сепкилдериг, бажының дүктери кызыл оолчугу лейтенант Пешковтан:

— Акий, силер генерал силер бе? — деп айттыңың.

— Чүге генерал деп бодап тур сен, оолчугаш? — деп, Пешков уду айттыңың.

— Кинода генералдар силер ышкаш узун боор чорду — деп, хогул оолчугаш харылады. Пешков, шыналда, узун эр болду ийиң.

Бичин оолду чаптааш, Пешков шоколад конфеталарны сунду.

— Мээң бажыңда ыңдыг конфеталар хой, бо дүңө Красноярскиден акам Алеша эккелген — деп, оолчугаш харылааш, оларны албайн барды. Участок төлээзи Астанин тургаш:

— Сээң фамилияң Калинин бе? — деп оолчугаштан айттыңың.

— Ийе, Калинин — деп, оолчугаш харылады.

— Эштер, Алексей Калининны ажалды-ды. Бичин херечивис акызыңны бажыңыңда эзирик удуп чыдарын бадтыктыңың...

Тываның ном үндүрер чери 70 харлап турар

НОМ – БЕДИК СҮЛДЕНИҢ ДЕМДЭЭ

ТЫВАНЫҢ НОМ ҮНДҮРЕР ЧЕРИ ТЫВА ЧОННУҢ ЧААГАЙ УГААН-БОДАЛ КУЛЬТУРАЗЫНЫҢ ӨНЧҮЗҮ БООП АРТАР

Бо хүннерде Тываның ном үндүрер чери тургустунганындан бээр 70 чыл юбилейин демдегелеп эрттирип турар. Ону 1930 чылдың июнь 28-те ТАРН Төп Комитетиниң болгаш ТАР Чазаның шийтпирин езугаар тургускан.

Н и т и л е л хөгжүлденин езугаар алыр болза, ол үе дээрге Тывага культураның эргилделиг, утундурбас үе-чадазы турган. Эскээр чугаалаарга, ыңчан тыва үжүк-бижиктин амгы үеде сайзыралынн эгези салдынган, ону чон ортузунга непередир, бижик билбес чорукту дүрген узуткаар дээш хайнышкынныг ажил-үүленин, болушкуннарнын үезидир. Ыңчангаш ону Тывага культура революциязынын үези дие, улуг частырыг болбас боор.

Ам бо хүннерде Тываның ном үндүрер чери болуун 70 чылын база-ла улуг эргилделиг, чаа үе-чадада демдегелеп эрттирип турары онзагай. Ыңчан 1930 чылдарда баштайгы базмынарды дег, бөгүнгү ном үндүрер чериниң экономиказынын дүрүмнеринге дүүштүр ажилын чорудуп эгелээш. Тываның ном үндүрер черинин үндүрген продукциязы республиканың ном-рыногунун кол черин ээлеп, ылангыя тыва дылга өөредилге номнарнын, уран-чечен номнар, уругларга номнар үндүрер талазы-биле ол мурунда оодуруда чоруп турар.

Бо үениң дургузунда Тываның ном үндүрер чери күрүнениң ном парлаар чери деп албан езугаар чунуунда мурунда, ол чунуунда мурунда, бистин республиканын ыңчангы-даа, амгы-даа удурткучулары чонунун бижик өөрениринден эгелээш, улуг эртем-билдигли болурунче сагыш салышкыннын херечини болур. Рынокке шилчилгенин 90 чылдарында бестин бистин

Президентивис Ш.Д. Ооржак, Чазак, Дээди Хурал ном үндүрүлгезинин салым-чолун туугай салыптаан, ону бар-ла аргалар-биле деткип артырып алганы политиктиг ыраакшыл, көрүш, шын шийтпир деп бодаар мен. Тыва чонда, чор-чорларын, дааныр чүүддер хөй. Чунун-даа мурунда, дилы-дыл болурун, Тыва бижиктин тывылганы ном парлаарынын эргежок чугулазынга эккелгени чугаажок. Ном чокта эртем чок, эртем чокта дүмбей-биле дөмей. Нийти-биле тыва дылды, ылангыя литературлуг тыва дылды сайзырадырынга, ону албан езуунд дилы болдурарынга ном үндүрер черинин ролю кайгамчык улуг күш бооп келген, бооп-даа турар. Ыңчангаш өске бугу акы-дума национал республикаларга көөрдө, бистер төрөэн дилы-дыл эге-класстан дээди өөредилге черинге чедир өөренир аргалыг болуп турар бис. Ол дээрге чонун чоргааралы, ат-алдары-дыр. Ыңчангаш бис Тываның ном үндүрер черинин 70 чыл болган байырлалы дээрге, чүгле коллективтин байырлалы эвес, ол дээрге тыва бижиктин неперели-биле, бижик билбес чорукту узуткаары-биле, тыва дылды, литератураны, уран чүүлдү сайзырадыры-биле холбашкан бугу чонун байырлалы кылдыр көрүп турар бис.

Эртен төөгүвүстен ам каш сан-чугагайдан ден-улег кылдыр көргүзейн. Ном үндүрер чер тургустунунары билек, 1930 чылдың июль айда "Тываның Конституциязын" тыва

дылга эн-не баштай парлап үндүргени база уткалыг. Ам 70 чыл бүдүүзүндө ном үндүрер чер "Тываның Конституцияларынын" чындзын орус дылга парлап үндүрген. Бирги номунун соон дарый улуг улуска үжүглел ному 4 мунд экземплярга үнгени бижик билбес чорукту узуткаар дээш шийтпириниң күөсүлдени оон эгелээш деп бодаар-дыр мен. Ыңчангаш Тыва Республиканың эртен төөгүзүнүн этап аайы-биле

Моон сонгаар Тываның ном үндүрер чериниң оруу улам ажык, улам дөлем, улам чырык бооруна бүүрөп турар бис. Ындыг бүүрелдин үнденин — чонувуста, оон дзылдан, тыва күрүневи утпап-башкарып олар улуг болгаш ыраакшыл угаанын удурткучулары-биле.

болуп турган болушкуннарнын ном үндүрер чер үлүүн кирип келген деп болур. 1944 чылда нийтизи-биле 51 аттыг ном-лептерин 100 экземплярга үндүрген, 1950 чылда 64 номну 304 мунд экземплярга, 1960 чылда 68 ном — 179 мун, 1970 чылда 56 ном — 299 мунд экземпляр, 1980 чылда — 56 аттыг номнар — 323 мун, 1990 чылда — 40 хире ном 220 мунд экземплярга үнген.

Сөөлгү үеде ном тиражи болгаш саны оранчык кызырылган. Оон чылдарга билиндинер болгай. 1999 чылда 16 аттыг ном (өөредилге ному-биле кат) 30 мунд хире экземплярлыг үнгени байдал-нарын херечилеп турар. Ыңчалза-даа 2000 чылда эки талаже өскердишкенин көстүп келген. Өөредилге номнарнын парлаарын дүргедидир, оон шынары экижилер дээш Чазак тускай доктаалды чокта чаа хүлээп алган.

Н ом үндүрүлгезинин амгы кол угланышкын-нарын алыр

болза ол бизиң хевээр арткаан. Ыңчалза-даа штаттыг ажилдакчылар-нын саны кызырылганындан бир редактор-нун кылдыр ажилынн утказы, хемчээли улгаткан. Чижээ: моон мурунда өөредилге номнары бир бөлүк, чечен чогаал номнары өске редакторлар кылдып турган болза, ам чангыс ол-ла редактор ол ажилдарнын кайзын-даа

үениң чаа полиграфия технологиязынга дүүшкен турар ужурул. Ол чүл дээрге-ле кадрларны каттап өөредир, чаа кадрлар чайлаш чок херек апарар ол-дур.

Ном үндүрер черинин материал-техниктиг баа-зазы кончуг кошкак. 70-80 чылдарнын денелинде бис. Чоокта бистин Чазавыс ном үндүрер черге көскү дузаны чедирип, ном парлааргазын компьютерге кылдыры-биле акша үндүрүп бээр дузаны көргүскен доктаалды юбилей бүдүүзүндө хүлээп алды. Ол ном парлааргазынга, оон өртөөн чийгедиринге, шынарын бедидеринге кончуг улуг деткимче. Ыңчан дилдомак сайзырадыр каас-чараш номнарнын бистин өөреники уруг-дарыны-вис, номчучуларыны-вис алыр аргалыг апар.

К ол айтырыг экономика, сан-хөө айтырыгы болуп артары чугаажок. Чазак шыдаар шаа-биле дузалал келген. Моон сонгаар-даа дузалал боор. Эрткен 1999 чылда бюджетке көрдүнгө 416 мун акшаны барык шуптузун берген. Оон ачындыда бичи бурун-гаар шимчөөн идетел кестүп келген. Оон кырынга немей Федералдыг Чазактан 240 мун рубльди — дөрт өөредилге номуун өртөөн чартынын бергени улуг дуза болган. Ам база 2000 чылдың дузанын алыр деп турар бис. Сан-хөө айтырыгы чеже-даа нарын болза, бистин Чазавыс, Дээди Хурал 2000 чылда ном үндүрүлгезинге чангыс эл-сеткил-диг болуп, 500 ажыг рубльди үндүрүп бээр көргөн. Угаан-медерел сайзыра-лычче, эртем-билиге ээ көрүп, ону бирги черинде айтырылгы-биле кады моон сонгаар көрө бээр ол-дур деп идоеп, бүүрөп

Ном үндүрер чериниң юбилейин таварыштыр оон хоочун-дас, амгы-даа ажилдакчыларынга кежик-чолду күөдөм! Бүгү номчучуларга, номга минактарга база ону йорз-дир мен. Номга ынак болунар, шажын-даа, аноо-даа талазы-биле Ном бедик сүлдениң демдээ дээрин утпаалынар!

турар бис. Ол чүгле бистин эвес, а ада-иелер-нин, башкыларнын, хөй саннын авторларнын, номчучуларнын күзелидир. Ол бистин келир үе-вис-тир.

Ном үндүрер черинин экономикактиг служба ажилдакчылары Т.Т. Биче-оол, В.Ч. Ховалыг болгаш өскелер-даа үндүрер продукциянын бот-үнезин чийгедир дээш багай эвес ажылдап турар. Ыңчалза-даа садып алдыгыр ном үндүрер дээш-ле, "үй-балай" номнар үндүрбейн, бодавуустун статусувусту, Уставынысты шынгыны сагып турар бис.

А вторларнын, деткик-чилериниң дузазы-биле ном парлаарын дугур-жулга езугаар улам ханы-ладип бар чыдар бис. Моон сонгаар ол угла-нышкын ном үндүрер черни ашаландырынга база бир кол черин элээр апар. База бир акша-хөренги кирип алды черивис — ном садып-саа-рыны. Чонун акша-хөрен-гизи эвээш-даа болза, номга ынак-тыр. Уруг-ла-рынын өөредилгези дээш өөредилге номнарнын каш-даа акша-биле садып ал болур. Ыңчалза-даа ТР-нин Конституциязын езу-гаар биске өөредилге ном-нарын колдуу халас бээр болгай. Чечен чогаал ном-нарын садып-саарып тур-гаш, эртен чылын 60 ажыг мун рубльди кири-лер. Ол база бистин бюд-жетивиске немелде бол-ган. Акша көпектен чы-гыр деп чугаа бар болгай, ыңчангаш ол түнү өкпе-левин турар бис.

Моон сонгаар Тываның ном үндүрер черинин оруу улам ажык, улам дөлем, улам чырык бооруна бүүрөп турар бис.

турар бис. Ол чүгле бистин эвес, а ада-иелер-нин, башкыларнын, хөй саннын авторларнын, номчучуларнын күзелидир. Ол бистин келир үе-вис-тир.

Ном үндүрер черинин экономикактиг служба ажилдакчылары Т.Т. Биче-оол, В.Ч. Ховалыг болгаш өскелер-даа үндүрер продукциянын бот-үнезин чийгедир дээш багай эвес ажылдап турар. Ыңчалза-даа садып алдыгыр ном үндүрер дээш-ле, "үй-балай" номнар үндүрбейн, бодавуустун статусувусту, Уставынысты шынгыны сагып турар бис.

А вторларнын, деткик-чилериниң дузазы-биле ном парлаарын дугур-жулга езугаар улам ханы-ладип бар чыдар бис. Моон сонгаар ол угла-нышкын ном үндүрер черни ашаландырынга база бир кол черин элээр апар. База бир акша-хөренги кирип алды черивис — ном садып-саа-рыны. Чонун акша-хөрен-гизи эвээш-даа болза, номга ынак-тыр. Уруг-ла-рынын өөредилгези дээш өөредилге номнарнын каш-даа акша-биле садып ал болур. Ыңчалза-даа ТР-нин Конституциязын езу-гаар биске өөредилге ном-нарын колдуу халас бээр болгай. Чечен чогаал ном-нарын садып-саарып тур-гаш, эртен чылын 60 ажыг мун рубльди кири-лер. Ол база бистин бюд-жетивиске немелде бол-ган. Акша көпектен чы-гыр деп чугаа бар болгай, ыңчангаш ол түнү өкпе-левин турар бис.

Моон сонгаар Тываның ном үндүрер черинин оруу улам ажык, улам дөлем, улам чырык бооруна бүүрөп турар бис.

ТӨРЧҮЛҮЧҮЛӨН ХҮНҮҮСЕР-БИЛЕ!

Бистин эргим ынак угбавыс Чечек Седеновна МОНГУШУН бо хүннерде төртүтүнгөн хүнү. Хүндүлүг угбавыска аас-кежикти, кан дег кадыкшылды, амьдырал-чуртталганын чүглө экинни күзөвшөөн, дараазында оодуруларны белек кылдыр сөңнедывис:

Амьдырал чежемейнн берге-даа бол, Туткан холун, тура-соруун кошкаш кылбас, Ажыл-ижин, аарыг-аржын денге чүктээр Дузааргак сен, буянын сен, күжүр угбай.

Чылдар чүгле караш кыннып шуужуп эрти, Чустун чартын ажа бердин, күжүр угбай. Дунмаларын бистерге сээң кириген дузан Талыгырда сылдыстардан кайы көвей.

Экинни-даа, багайны-даа чонун-биле Чалданыш чок үлжир сен, күжүр угбай. Өөрүшкү, мунгарал дээш, чүү чок дээрли! Өргүл чонун аразынга ам-даа чуртта.

Ыңчангаштын төртүтүнгөн хүнүн-биле Дунмаларын бистер шупту байыр тудуп, Ам-даа хөй чыл аравыска бараан болуп, Алдар аттыг, сорук күштүг чуртта, угбай.

Дунмалары: Аркагий, Лера МОНГУШАРНЫН өг-бүлөзүндөн.

Хоочуннар аравыста

Эш-өөрлүг-даа

Республиканың школа-ларына 39 чыл ажылдап, ажи-төлдү өөредип кижизидер ажылга бугу күжүн берип келген башкы Биче-кыс Бадакаевна Күжүгет бо хүннерде 60 харлап турар. Бүгү назынында чурту-тар-биле ажылдап келген болгаш ындыг чадавас, ол ам-даа аажок аныксыг, чараш. Турум бүдүштүг, бодамчалыг шырлайып, топтуг-тода чугаа-домак-тыг бо иени ужуражып-душкан, чугаалашкан кижилери башкы кижидир деп ала-чайгаар-ла эскерип кааптар. Күш-ажыл-Биче-кыс Бадакаевнаның ажил-ижин оон кады ажылдап чоран эш-өөрү, коллективтери бедии-биле үнелеп чоранынын бадтыка-лы — анаа Тыванын болгаш Россия Федерациязынын улус өөредилгезин тергини деп хөрөк демдектерин, аттарны ты-васканы.

Кызылдын педагогика училищезин дооскаш, анык башкы Ак-Дову-рактын бир дугаар орту-мак школазынга баштайгы күш-ажылчы базмынары эгелээш. Анаа байлак арга-дуржулгазын Соци-алисттик күш-ажылдын маа-дыры Сарылар Саятмы-евна Тамдын-оол дамчы-дып берип, углап-баштап каан. Оон аңгыда Зоя Ду-гаровна Кестикей база хөй-ле ажыктыг чагы-сү-мени берип, башкынын чымштыг ижин канчаар тургусса экил дээрзинге өөредип каан.

"Эн-не хөй чылда ажил-дан школам Барлык орту-мак школазы. Кончуг-даа ажилдаар турдувус, аныа-выс-даа аажок, ажил-иштен чалданмазы-вис-даа аттыг. Ол үеде чүгле шко-ла ажылы-биле башкы киж-и кызыгаарлаттынар эвес, суурун, кожуунун культура-политиктиг ажилдарына шуптузунга кижир. РСФСР-нин шко-лаларынын алдарлыг баш-кызы В. С. Шуркутан үл-гер ап, бистер анык баш-кылар — Ичин Очуровна Ооржак, Кертине Сары-ларовна Хевек, Нина Ба-йыровна Хомушка, Мария Даниловна Күжүгет, Ирбаа Ачывеена Сарылар бир демниг чоруп турду-вус. Концерт-фестиваль, слет, спорт, агиткварти-

лекшен. VII спартакиада уран чүү-ле салым-чанынын таланты-ларны база илеректен. Ком-позитор Каалды-оол Бегзи баштаан жюри Барын-Хемчиктин бот-тывыгыр артистеринин "Чериктер", "Хеп чур херээженер" деп танчыларын, ыраажылар Алевтина Удумбара (Кы-зыл-Бажы), сыгытчы Омак Монгуш (Өвүр) болгаш өскелерин-даа демдеглээш. Оюн-тоглаа, трайтаже ыры-хожум оорайтаже чедир үзүктөлбөз. Чагытай хөл чалылары чаптаан ышкаш чалгып чыктан.

Мөңгүн-Тайга кожуунун өөредилге килдизи Мөңгүн-Тайга кожуунун өөредилге килдизинин ажил-агы удуруткучу Владимир Донгаквич Чүлдүмнүн база килдизин улуг чолачызы Василий Донгаквич ДАГБАНЫҢ бойдустан айылы-халавынга таварышкаш, кайызы-даа анык назынындан чарылганы-биле чергештир оларнын чок кижилеринге ханы кажыдалды илереттивис.

Светлана БАЛЧЫР.

БЫШКАН НАЗЫН

ЧУРУКТА: 1985-86 чылдарда ажылдап турган хоочуннар: Ю.Ш.Кюнзегеш, З.А.Намзырай, А.Д.Сат, Н.И.Попова, О.Д.Байыр-оол, Н.Д.Хорошкова олар.

ЧАГЫТАЙ ХӨЛДҮН ЭРИИНГЕ

Тыва кооператорларнын чыл санында эртер спартакиадазы Чагытай хөлдүн эринге 2000 чылдың июнь 23-дө хүннеринде болган. Аңаа 12 командадан 200 ажыг кижик киришкен. Республиканын хереклекчилер кооперациязынын ажилдакчыларынын проф-эвилек комитетинин даргазы Э. Ш. Ондар VII спартакиа-даны ажиткыш, оон киржикчилеринге байыр чедирген соонда, ТР-нин хереклекчилер нийтиледеринин даргазы Х. Д. Монгушка сөс берген. Хонук-оол Доржу-евич байыр чедирген чугаа-зынга тыва кооперациянын ажилдакчылары хүн бүрү

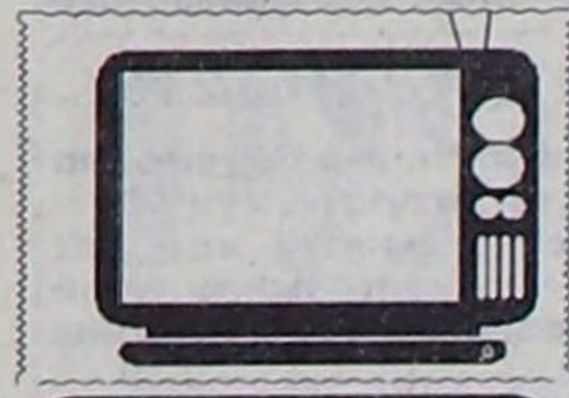
дентизи Б. Н. Ельцин ты-ва аш-чемениң дээжинин амзап, мага хандыр сүттүг шайлаш, Чагытайга балык-тааш барган. Тыва аты-тын ээгензин тепкеш, оорганга олурган-даа. Орус куруенин баштыны, хүндүлүг Президентиниң тыва өгге бир дугаар ки-рип, найырлап-дойлап, езу-лукчу чолукааны ол. Ол хүннерде хереклекчилер нийтиледеринин ажил-чарыны I спартакиа-даны эрттирген. Бирги Президентиниң үдөп чоран-нар "Орленок" пионер лагеринин столовазынга

халаан кижиге алдырар-четтирер хире эвес, кижик-дип чоран. Ол үшкү ээлчегде эстафета ыжы "Северянка" чүгүрүк кызы Ольга Ховалыгын холунга барган соонда, аарыкчыларын алгы-кыкызы дендеп, ыржым девискээрге чангыланган. Ону удурла-лыкчызынын ууче ужуга берген. Хаттан дүрген ма-ны-биле мурунда халып ор-ган эжин сыр соондан ызыр-тыр четкеш, кыкчытыр-баан, харын-даа эрте ха-лааш, дөрткү этапка кур-лавыр секундаларны тур-гускан. Дөрткү маннакчы финишке бир дугаар маннап келген 4x100 метр хем-

Тыва кооперация ажилдакчыларынын VII спартакиадазы

чээдиг эстафетага Таяна Монгуш, Алдын Ондар, Ольга Ховалыг, Шолбан Монгуш бирги черни бүүрүлдиг чаалап алган. Шүбүлүкчү уступ алгаш ойнаан хол бөмбүкчүл-ерин Чыраа-Бажы, Арынд-Узүү, "Северянка" командазы шылгаран. Стол теннизыне база-ла чөөн-хемчикчилер шылта-раан. Очур Монгуш ("Се-верянка"), Саян Монгуш (Чыраа-Бажы), Сылдыс Молду (Улуг-Хем) бирги, ийги, ушкү черлерин алган. Эр улус шыдыраага, хер-рөөн улус шашкиге мөө-рейлешкен. Шыдыраага

Доны САЛЧАК.

ПОНЕДЕЛЬНИК — ИЮЛЬ 3

ОРТ
06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.15 "Вавилонская башня", т/с.

12.15 ДОБРЫЙ ДЕНЬ.
12.50 "Повесть о первой любви", мелодрама.
14.30 Программа "Вместе".
15.00 НОВОСТИ.

00.20 НОВОСТИ.
00.45—01.20 "Паранормальные явления. "Закрытое досье", т/с.
06.00, 07.00, 08.00, 09.00 ВЕСТИ.

13.00 ВЕСТИ.
13.20 Черным по белому.
13.30 "Марина роцца".
14.05 "Черная жемчужина", т/с.

22.35 Дежурная часть.
23.00 ВЕСТИ.
23.35 Финал после финала.
14.30 Криминал. Чистосердечное признание.

12.25 Вчера в "Итогах".
13.40 Куклы.
14.00 СЕГОДНЯ.
14.30 Криминал. Чистосердечное признание.

21.55 Совершенно секретно.
Информация к размышлению.
23.00 СЕГОДНЯ.
23.35 Свидетель века.

18.30 "Инспектор Деррик", т/с.
19.45 Мульти-пульти.
20.00 Регионы: прямая речь.
20.30 "Грозовые камни", т/с.

ВТОРНИК — ИЮЛЬ 4

ОРТ
06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.15 "Вавилонская башня", т/с.

15.40 Царь горы.
16.10 ...До 16 и старше.
16.40 Вкусные истории.
16.55 "Вавилонская башня", т/с.

00.10—01.55 "Служба новостей", т/с. (Канада).
06.00, 07.00, 08.00, 09.00 ВЕСТИ.
06.20 Доброе утро, Россия!

14.05 "Черная жемчужина", т/с.
14.55 "Богатые и знаменитые", т/с.
15.50 Два роля.
16.40 Телеспечаза.

22.35 Дежурная часть.
23.00 ВЕСТИ.
23.35—01.45 Премьера. "Казанова", авантюрная комедия.

14.00 СЕГОДНЯ.
14.30 Дог-шоу "Я и моя собака".
15.00 "Новый путь в Индию", т/с.

10.00 Настроение.
12.00 События.
12.15 Настроение.
12.55 Смотрите на канале.

21.35 Деловая Москва.
21.45 Телестадион. Футбол— игра народная.
22.15 События.

СРЕДА — ИЮЛЬ 5

ОРТ
06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.15 "Вавилонская башня", т/с.

16.10 ...До 16 и старше.
16.40 Вкусные истории.
16.55 "Вавилонская башня", т/с.

06.20 Доброе утро, Россия!
06.35 "Славянский базар в Витебске-2000". Дневник фестиваля.

15.50 Два роля.
16.40 Телеспечаза.
17.00 ВЕСТИ.
17.30 Начало детективного телесериала "Короли российского сыска".

22.35 Дежурная часть.
23.00 ВЕСТИ.
23.30 "Мужчина и женщина".
02.15—02.25 "Славянский базар в Витебске-2000". Дневник фестиваля.

12.25 "Дневник директора школы", киноповесть.
14.00 СЕГОДНЯ.
14.30 Поименный.

10.00 Настроение.
12.00 События.
12.15 Настроение.
12.55 Смотрите на канале.

21.00 События.
21.15 Премьера рубрики "Московское счастье".
21.35 Деловая Москва.

ЧЕТВЕРГ — ИЮЛЬ 6

ОРТ
06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.15 "Вавилонская башня", т/с.

18.00 НОВОСТИ.
18.20 "Дельфины-диверсанты".
18.30 Здесь и сейчас.

07.20 Черным по белому.
07.30 Почта РТР.
08.20 Телеспечаза.
08.35 Семейные новости.

18.25 НОВОСТИ.
18.35 "Сузуггел". Чырыктыкыг XIV-ку Далай-ламынын төртүтүнгөн хунуге таварыштыр.

02.35 Дежурная часть.
02.50—03.00 "Славянский базар в Витебске-2000". Дневник фестиваля.

15.00 "Новый путь в Индию", т/с.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.30 "Смертельная битва", т/с.

12.00 События.
12.15 Настроение.
12.55 Смотрите на канале.
13.00 Секретные материалы расследование ТВЦ

21.35 Деловая Москва.
21.45 Телестадион. "Мото гран-при".
22.15 События.

ПЯТНИЦА — ИЮЛЬ 7

ОРТ
06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.15 "Вавилонская башня", т/с.

18.00 НОВОСТИ.
18.20 Дженгльмен-шоу.
18.45 Здесь и сейчас.

06.30 Диалоги о рыбалке.
07.20 Черным по белому.
07.30 Почта РТР.
07.40 Доброе утро, Россия!

17.30 Из киноvideофонда Ту-намского ТВ. Сайын-Хоо Намчылак (1994 г.).

02.50—03.00 "Славянский базар в Витебске-2000". Дневник фестиваля.

15.00 "Новый путь в Индию", т/с.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.25 "Смертельная битва", т/с.

10.00 Настроение.
12.00 События.
12.15 Настроение.
12.55 Смотрите на канале.

21.00 События.
21.15 Премьера рубрики "Московское счастье".
21.35 Деловая Москва.

СУББОТА — ИЮЛЬ 8

ОРТ
08.00 НОВОСТИ.
08.15 Слово пастыря. Митрополит Кирилл.

11.35 Утренняя почта.
12.05 "Свой среди чужих, чужой среди своих", психологический боевик.

21.00 ВРЕМЯ.
21.40 "Мой кузен Винни", комедия.
23.50—01.45 "Любовник леди Чаттерлей", эротическая мелодрама.

12.05 "Друзья", т/с.
12.35 Золотой ключ.
13.00 ВЕСТИ.

08.00 "Новый путь в Индию", т/с.
09.00 "Смертельная битва", т/с.
09.50 "Веселая карусель", м/ф.

17.20 Большие родители.
17.50 Дог-шоу "Я и моя собака".

12.00 Детский телеканал.
13.00 "Последние волшебники", м/ф.

"МК". Праздник в Луниках.
20.00 Национальный интерес-2000.
20.40 "Жюли Леско", т/с.

ВОСКРЕСЕНЬЕ — ИЮЛЬ 9

ОРТ
08.00 НОВОСТИ.
08.10 Армейский магазин.
08.40 Вкусные истории.

15.00 НОВОСТИ.
15.10 "Горцы", т/с.
16.05 Возможно все!
16.20 Дисней-клуб: "101 далматинец".

22.00 КВН-2000.
00.00—01.35 "Счастливые дни", экзистенциальная драма.

15.10 Диалоги о животных.
15.40 К-2 представляет: "Персона".

01.40 Реальное кино.
02.05—03.00 Реальное кино в документальном фильме "Лодочник".

12.00 СЕГОДНЯ.
12.15 Путешествия натуралиста.
12.45 Полундра.

12.00 Детский телеканал.
12.40 Эти дни в 45-ом.
12.55 Смотрите на канале.

19.10 Погода на неделю.
19.15 Особая папка.
20.00 "Межа", м/ф.

ШЫН Кызмат хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.
ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чааза болаш "Шын" солду редакциязын коллективин.
КОЛ РЕДАКТОР СВЕТЛАНА МОНГУШ.
РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Чинмисмаа Монгуш, Алдын-кыс Монгуш, Урана Базыр-оол, Сергей Хертек.
РЕДАКЦИОННЫ ТELEFОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; кол редакторуну оралакчызы — 3-33-91; секретариат—3-36-82.
КИЛДИСТЕР: Нитилел-политиктиг килдиси—3-39-15.
АГАР САНЬВЫС: № 40703810400000010000 КВ "Тувакредит", ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.